प्रकरण ५ वे

उपसंहार (उपोद्घात)

आतापर्यंत आपण चार प्रकरणातून विस्तारातील स्त्री विषयक लेखांचा चिकित्सक अभ्यास केला. विस्तारातील लेखातून महाराष्ट्रातील स्त्री जीवन कसे दिसून येते स्त्री सुधारणेतील वैचारिकता, आणि साहित्य सौंदर्य बघीतले.

पहिल्या प्रकरणात एकोणिसाव्या शतकातील नियतकालिकांच्या प्रेरणा बघतांना स्त्री सुधारणेला ज्या ज्या नियतकालिकांनी प्राधान्य दिले त्या त्या नियतकालीकांचा उल्लेख करून कुलस्त्रियासाठी निघालेल्या विस्ताराचा विचार करायला प्रारंभ दुस-या प्रकरणा पासून केला.

दुस-या प्रकरणात "स्त्री जीवन" बघतांना परंपरेनी घालून दिलेल्या नियमांची समाज डोळे झाकून अंमलबजावणी करत होता. पण त्यामुळे स्त्री जीवनाची होत असलेली भावनिक, मानसिक आणि बौध्दीक कुचंबणा लोकांच्या (समाजाच्या) लक्षात येत नव्हती. बालविवाह, विधवांचे हाल, बालविधवांची उभ्या आयुष्याची होत असलेली लक्तरे, मुरळ्या, देवदासी, कन्याविक्र्यामुळे व्यभिचाराला बळी पडलेली स्त्री, या प्रकारचे जसे स्त्री जीवन बघितले तसे स्त्री शिक्षणामुळे तिच्या बदलत्या जीवनाचे ही अंदाज आणि अनुमान काढले गेले, बांधले गेले, व स्त्री जीवनाचे महाराष्ट्रातील जीवनमान बघीतले. अभ्यासले.

तिस-या प्रकरणात स्त्री विषय लेखातील वैचारिकतेचा अभ्यास केला अनिष्ठ रुढीमुळे स्त्री, समाज, राष्ट्र आणि देशाचे काय नुकसान होते त्यांच्या-वर लादलेल्या जीवनमानामुळे कुठले अनिष्ठ परिणाम व्यक्ती विकास आणि राष्ट्र विकासावर होत आहेत, हे आजमावतांना स्त्रीचे व्यक्ती स्वातंत्र्य लेखका-ला अभिप्रेत होते हे आपण बघीतले व स्त्री शिकून तिचे कार्यक्षेत्र अधिक व्यापक झाल्यास तिचा उपयोग, समाज, राष्ट्र आणि देशहितासाठीच होईल अशी

विचारसरणी मांडलेली आपण बघितली. पण त्याबरोबरच स्त्रीच्या व्यक्ती विकासाच्या मर्यादाही या लोकांनी घालून दिल्या. आपली पूर्वापार चालत आलेली संस्कृति अबाधित ठेवूनच ही सुधारणा साधता यावी असे त्यांचे मत होते. कुटुंबसंस्थेवर आधारलेली आपली संस्कृति उध्वस्त होऊ नये याची दक्षता या विचारवंतांनी आपल्या लेखातून कटाक्षाने घेतली आहे हे जाणवते. तर कांही लेखकांनी स्त्रियांच्या या बदलत्या जीवनाला रोकून धरून सुधारणेचा कट्टरपणे निषेध केलेला ही आपणास दिसून येतो. काहींचे स्त्री सुधारणे विषयीचे मत स्पष्ट होते, तर कांहींचे संदिग्ध, संमिश्र विचार होते. तर काहींनी या सुधारणेला विरोध केला होता. यातीन टप्प्यातून यातील वैचारिकता आपण अभ्यासली.

चौथ्या प्रकरणात या ललित लेखातील साहित्यसौंदर्याकडे आपण वळलो. तेंव्हा त्याचे स्वरूप त्यातील आशयघनता, आशयसौंदर्य व भाषाशैलीचा अभ्यास लेखक आणि लेखिका असे भाग पाडून केला व दोघांच्यातील मानसिक आणि भावनिक मांडणीचे सौंदर्य अभ्यासले.

सामाजिक दृष्टीकोनातून प्रबोधन आणि परिवर्तनाला दिशा देण्याचा हेतू या लेखांचा होता. वाङ्मयीन दृष्टीकोनातून बघीतल्यास वास्तववादी जीवनाशी जवळीक भावनाविष्कारातून साधण्यास या लेखातून यशस्वी प्रयत्न झाल्याचा दिसून येतो. म्हणून सामाजिक आणि वाङ्मयीन दोन्ही दृष्टी कोनातून या लेखांनी एक महत्व पूर्ण टप्पा गाठल्याचे दिसून येते.

= o =

* संदर्भ ग्रंथ सूची *

१) दु. का. संत — मराठी स्त्री
दा. ना. मोघे (प्रकाशक) — गुजरी नाका कोल्हापूर
प्र. आ. एप्रिल १९५७

२) डॉ. व. दि. कुलकर्णी (संपादक) — मराठी नियत कालिकांचा वाङ्मयीन अभ्यास
खंड १:१८३२ – १८८२
मुंबई विद्यापीठ मराठी विभाग
आणि श्री विद्या प्रकाशन
प्रथमावृत्ती १५ १९८७

३) डॉ. वसंत स. देसाई (संपादक) — भाषा व साहित्य संशोधन
म. सा. प. पुणे ३०
नो. १९८१

४) प्रा. रा. श्री. जोग (संपादक) — मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
खंड चौथा
महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे ३०

५) रामचंद्र शंकर वाळिंबे — एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राची सामाजिक पुनर्घटना
डॉ. रा. शं. वाळिंबे (प्रकाशक)
भाग १ ला
आवृत्ती पहिली १९६२ नोव्हेंबर

६) भालचंद्र फडके	<u>मराठी लेखिका चिंता आणि चिंतन</u> श्रीविद्या प्रकाशन २५० शनिवार पेठ पुणे ३० प. आ. १९८०
७) निर्मलकुमार फडकुले (संपादक)	<u>प्रबोधनाच्या पाऊलखुणा</u> प्रथमावृत्ती १९७८ कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयानगर - पुणे ३०.
८) अविनाश सहस्रबुध्दे आर. जी. देसाई	<u>समाज आणि साहित्य</u> प्रथमावृत्ती मे. १९८० लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि. गिरगांव मुंबई ४०000४
९) सदा क-हाडे	<u>अर्वाचीन मराठी साहित्याची</u> <u>सांस्कृतिक पार्श्वभूमी</u> <u>इ. स. १८१८ ते १९४७</u> लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि. मुंबई४0000४ प्रथमआवृत्ती एप्रिल १९८१
१०) सरोजिनी वैद्य	<u>संक्रमण</u> श्रीविद्या प्रकाशन पुणे ३० प्रथम आवृत्ती १ जुलै १९८५

११) डॉ॰ सरोजिनी बाबर — स्त्री शिक्षणाची वाटचाल
महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण
संचालनालयातर्फे प्रकाशित
प्रथमावृत्ती १ मे १९६८

१२) अ॰ आ॰ कुलकर्णी (संपादक) — प्रदक्षिणा
१८४० ते १९६५ या कालखंडातील
मराठी वाङ्मयाचे चिकित्सक
समीक्षण कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे
न॰ पा॰ वा॰

१३) स॰ रा॰ गाडगीळ — लोकायत
आर॰ जी॰ देसाई (प्रकाशक)
लोकवाङ्मय गृह प्रा॰ लि॰
प्रथमावृत्ती मे॰ ७४ द्वितीयावृत्ती
जानेवारी ८४
लोकवाङ्मय गृह प्रा॰ लि॰
भूपेश गुप्ता भुवन -८५ प्रभादेवी
मुंबई ४०००२५

१४) आचार्य शं॰ द॰ जावडेकर — आधुनिक भारत
सिताराम गंगाधर शेंडे (प्रकाशक)
ति॰ आवृत्ती चैत्र पाडवा शके १८९०
सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला
२९१ शनिवार पेठ पुणे २

१५) गं. भा. निरंतर	विचार धारा
	व्हीनस प्रकाशन, ४१० शनिवार,
	पुणे २
स. कृ. पाध्ये	आ. प. १९४९
(प्रकाशक)	पु. मुद्रण १९५४, ६०, ६२
१६) निर्मलकुमार फडकुले	निवडक लोकहितवादी
(संपादक)	फडके बुकसेलर्स कोल्हापूर ४१६०१२
डॉ. ल. रा. नासिराबादकर	प्रथमावृत्ती १९८४
१७) के. रा. पालकर	भारतीय स्त्री
(प्रकाशक)	हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्थेचे माणिक
	महोत्सव प्रकाशन
	१९६७, हिंगणे स्त्री-शिक्षण संस्था पुणे
	कर्वेनगर पुणे ४
१८) रामचंद्र शंकर वाळिंबे	एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राची
	सामाजिक पुनर्घटना
	भाग १
१९) गं. ना. सरदार	महाराष्ट्र जीवन
(संपादक)	परंपरा, प्रगति, आणि समस्या
	खंड पहिला
दे. श्री. जोशी आणि	आवृत्ती पहिली १९६०
लोखंडे (प्रकाशक)	सदाशिव पेठ टिळक रस्ता पुणे २

२०) डॉ. स. ग. मालशे (संपादक) — कै. ताराबाई शिंदे कृत स्त्री पुरुष तुलना
मराठी विभाग प्रमुख
ठाकरसी महिला विद्यापीठ
मुंबई ४०००२०

२१) प्रा. विराज एम.ए. — टीकाशास्त्र परिचय
मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर
१४४० शुक्रवार पेठ पुणे २
दुसरी आवृत्ती मार्च १९७५

२२) प्रभाकर वैद्य — महात्मा फुले आणि स्त्रीमुक्ती आंदोलन
सप्टेंबर १९७४

२३) बा. सी. मर्ढेकर — सौंदर्य आणि साहित्य
मौज प्रकाशन गृह मुंबई ४
आवृत्ती पहिली १ एप्रिल १९५५
आवृत्ती दुसरी ३० ऑक्टोबर १९९०

२४) गोपाळ गणेश आगरकर — निबंधमाला
खंड १ ला.

२५) गो. ह. देशमुख — लोकहितवादी कृत निबंध संग्रह
अ. का. प्रियोळकर (संपादक)
पाप्युलर प्रकाशन मुंबई
व्दितीयावृत्ती १९६७

२६) डॉ. उषा मा. देशमुख — साहित्य शोधणी
प्रथमावृत्ती मार्च १९८९
नीहारा प्रकाशन
५३४ बुधवार पेठ पुणे २

२७) प्रा. ब. लु. सोनार — महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास आणि भारतीय प्रबोधन यादवकाल ते स्वातंत्र्य प्राप्ती
मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर ४१६००२
व्दितीयावृत्ती मे. १९८५

२८) सौ. पुष्पा भावे (संकलक) — विविधज्ञान विस्तार लेख सूचि
आवृत्ती १ली १९६८

२९) डॉ. स. गं. मालशे
श्री. धनंजय कीर (संपादक) — महात्मा फुले समग्र वाङ्मय
१९६९, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ

३०) उषा मा० देशमुख — विविधज्ञान विस्तार भाग १ १८६७ ते १८८२ साहित्य आणि साहित्य विचार

३१) सौ० सुहासिनी दत्तात्रय जहागिरदार — १८५० ते १९२० या कालखंडातील मराठी वाङ्मयीन नियतकालीकांनी मराठी वाङ्मय विचारात घातलेली भर
प्रा० वा० ल० कुलकर्णी (मार्गदर्शक)
मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

३२) शं० ग० दाते
दि० वि० काळे
शं० ना० बर्वे
(संपादक) — मराठी नियतकालिकांची सूचि खंड १ कालिक वर्णन कोश
मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय मुंबई
प्र० का० प्र० आ० १८६९